

ҲОЗИРГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ЛИРИКАСИДА УСЛУБ МАҲОРАТИ **(композицион усуллар мисолида)**

Тлеуниязова Г.Б.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий тадқиқот институти

Композицион усулларнинг кўп турлилиги бадиий асарнинг жанрий хўсусиятлари ҳамда муаллифнинг ижодий услуби билан боғлиқ. Чунки, бадиий адабиётнинг эпик, драматик ва лирик турларининг жанрий хоссалари улардаги композицион усулларнинг ҳам қўлланилиш даражасини шакллантиради. Битта сўзни (ўй-фикр ёки сартни – Т.Г.) иккинчи сўз билан фақат маъноси жиҳатидан эмас, балки ифодаланиши жиҳатидан ҳам бириктириш ва боғлаш бадиий тасвирлаш усулларининг бажарадиган вазифаси ҳисобланади. Шоир шеърда ғояни етказиб бериш учун сўзларни ўз жойида ишлатиши, тгри ташкиллаштириши учун изланади. Поэтик фигураларнинг бу вазифаси шеър композициясининг ҳам хизматига киради. Чунки, битта бадиий усул ҳам катта франментни ёки матнни шакллантирганда у композициянинг усулига айланади.

Лирикада ўй-фикрни етказиб беришда мос равишда композицион усуллар танланади. Ҳозирги қорақалпоқ лирикасида шоирларнинг ижодий услубида кўзга ташланадиган ва тенденцияга айланган асосий композицион усуллар сифатида такрорлар, Ёнма-ён қўйиш, монтаж, қарама-қарши қўйиш, кучайтиш усулларини таъкидлаш мумкин.

Замонавий қорақалпоқ лирикасида энг кўп қўлланиладиган усул – такрор бўлиб, унинг шеър матндаги энг кичик шакли товуш такроридан бошлаб, образ ёки деталларнинг такрорини билдирадиган лейтмотивгача учрайди. Улар мазмунни (лейтмотивлар, анафоралар) ва ташқи композицияни (эпифора, аллитерация, радиф, нақорат) шакллантириш сингари банд композицияси билан боғлиқ

вазифаларни бажаради.

Ёнма-ён қўйиш усули ҳам ҳозирги қорақалпоқ лирикасида энг кўп қўлланиладиган усул ҳисобланиб, икки қисмдан иборат: биринчи қисм объект, иккинчи қисм унинг модели вазифасини бажаради. Ёнма-ён қўйиш усулининг бадий воситаси параллелизмлар ҳисобланади. Ҳозирги қорақалпоқ лирикасида ёнма-ён қўйиш усулини ўрганиш борасида шу каби хусусиятлар кўзга ташланади: 1. Ёнма-ён қўйиш усули лирик асар композициясини ташкиллаштиришда иштирок этади. Бунда ритмик-синтактик ва интонацион параллелизмлар етакчилиги кузатилади. 2. Лексик-морфологик параллелизмлар лирик асардаги бадий бирликларнинг симметрик мослигини таъминлашга қатнашади. 3. Жонлантириш, аллегорик ва антитеза усулларида қўлланилган ёнма-ён қўйиш усули стиллик-композицион вазифа ўтайди. 4. Ёнма-ён қўйиш усулининг услубий-композицион вазифаси лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини табиат манзаралари билан параллель қўйиб тасвирлаш орқали ифодаланади.

Образларнинг антитезига асосланган композицион усул бўлган қарама-қарши қўйиш аввал қарама-қарши сифатга эга образлар, эпизодларни тасвирлашда эртак ва бошқа сюжетли асарларда кенг қўлланилган бўлса, «вақт ўтиши билан, даврдан-даврга антитезалар (персонажли ва воқеали) билан бир қаторда... бир вақтнинг ўзида ҳар хил ва ўхшаш факт ва ҳодисаларни қатор қўйишлар ўрнашиб борди» [1:310]. Ҳозирги қорақалпоқ лирикасида қарама-қарши қўйишнинг антитеза, образли-манتيқий қарама-қарши ва яширин турлари кузатилади.

Лирик асар тузилишида оддий такрор бадий натижа беришда етарсиз бўлганда, бирдек образ ва детальларни танлаш йўли билан таъсирчанликни орттирмоқчи бўлганда қўлланиладиган кучайтиш усулининг градация ёрдамида пайдо қилинган шакли ҳам шоирлар лирикасидаги катта бадий вазифаларни бажаради.

Дастлаб кино санъатида кенг қўлланилган монтаж («Монтаж (фр. «montage» – йиғиш) – адабий асарни қуришнинг усули бўлиб, ... унда кўринишнинг

узлуксизлиги устун бўлади: матнда ўзаро тўғридан-тўғри боғланмаган, тасвирланаётган макон ва замонда бир-бири билан қовушмайдиган ҳар хил предметлар ёнма-ён туради» [2:586]) адабиётшуносликда матннинг бир-бирига мос бўлмаган икки элементи, икки образи қатор жойлашганда янги маъно пайдо қиладиган композицион усул сифатида яна ҳам теранроқ маънога эга бўлди. Б.Генжемуратовнинг «Дарёларнинг тескари оққанини кўрдим» деб бошланадиган шеърида бир-бирига зид тушунчалар ҳар мисрада ва мисра ичида ёнма-ён қўйиб тасвирланади:

Дарьялардың терис аққанын көрдим.

*Көрдим булақлардың тасқа айналғанын,
аспанда бултлардың лаўлап жанғанын [3:6].*

Мисолда тескари томонга оққан дарё, тошга айланган булоқ, осмонда ёнаётган булут каби ички қарама-қаршиликка эга, мантикий жиҳатдан боғлиқ бўлмаган фикрлар ҳар бир мисрада берилган. Ҳар бир сатр ўз олдида хулосага эга. Шеърдаги «Ўлиб тирилганнинг куни қурсин» деган етакчи фикр ички зиддиятга тўла фикрларнинг ёнма-ён қўйилиб тасвирланиши орқали етказиб берилган. Бир қарашда ўзаро мантиққа эга бўлмагандек тўйилган мисралардаги фикрлар шеър давомида лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини етказиб бериш учун қўлланилган.

Қорақалпоқ лирикасида юқорида таъкидлаб ўтилган композицион усуллар асосида пайдо бўладиган очиқ композиция, халқали композиция, бурама композиция, занжирли композиция, ойнабанд композиция, амебей композиция, туташув, ва бошқа бир нечта композицион типлар аниқланди. Шунингдек, ретроспекция усули, тўқима, урчуқли (шарнирный) усулларда композиция қуриш хусусиятлари шоирларнинг изланишларининг натижаси сифатида юзага келди.

Ҳозирги қорақалпоқ лирикасида қўлланилган композицион усуллар шеърни мазмунан ва шаклан ташкиллаштиришда, ижодкорнинг лирик асар композициясини яратишдаги поэтик маҳоратини юзага чиқаришга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – М.: Интелвак, 2001.
3. Генжемуратов Б. Оқ қадалған ай. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.